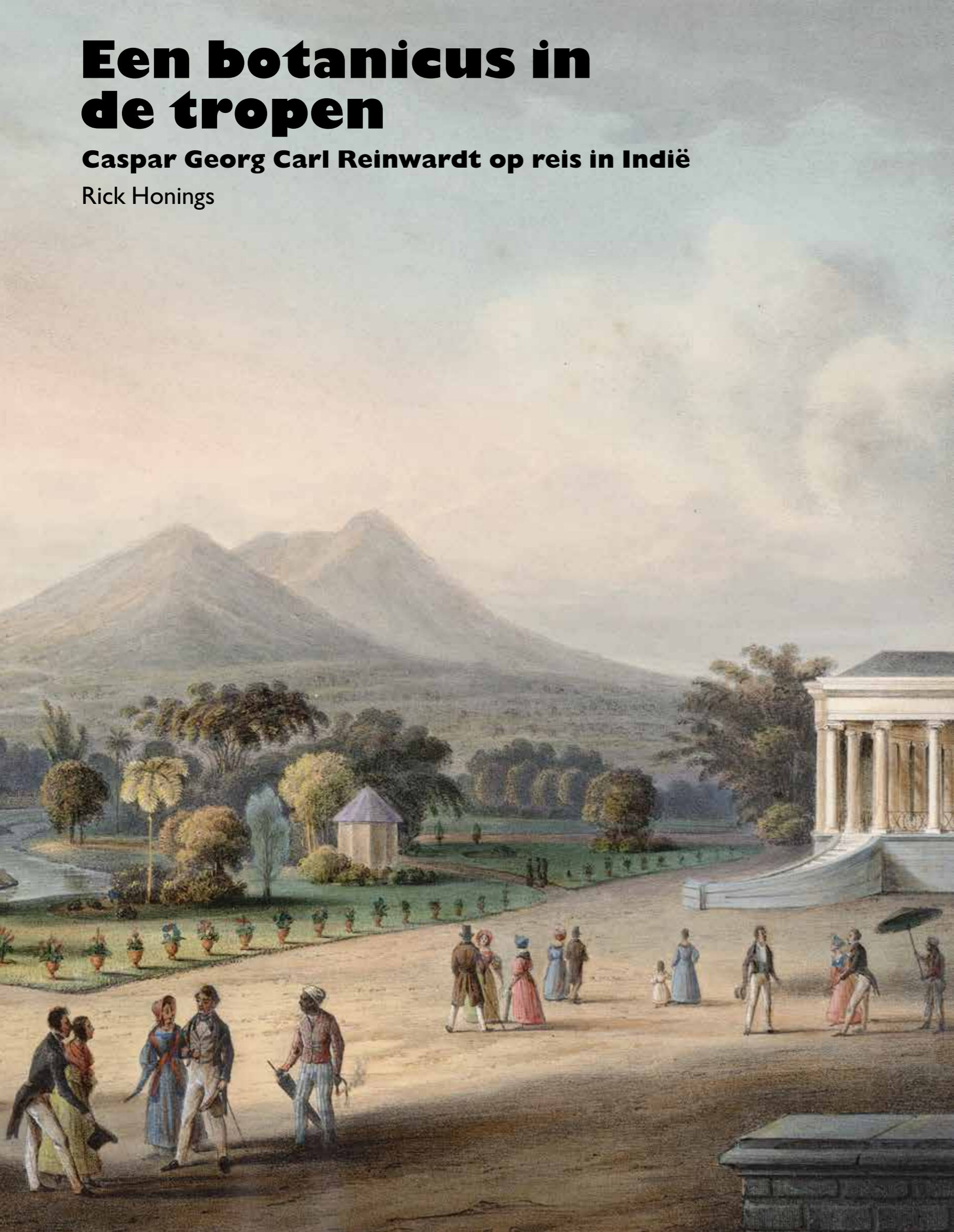

Een botanicus in de tropen

Caspar Georg Carl Reinwardt op reis in Indië

Rick Honings

Conrad Busken Huet beschreef in het verhaal 'Memorie-loos' (1872) hoe hij als student de oude professor Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854) in Leiden zag. 's Morgens werd hij door een bediende in een invalidenwagentje de stoep van zijn woning afgereden en naar de hortus botanicus gebracht: 'Dan werd de oude man naar gelang van het seizoen, in de luwte of in het zonnetje gezet, en zat daar een paar uren te mijmeren.' Als men hem zo zag, kon men niet vermoeden dat dit de man was die jaren eerder een groot deel van de Indische archipel bereisd had en een befaamde onderzoeker was.

Portret van C.G.C. Reinwardt op oudere leeftijd. Rijksmuseum Amsterdam.

Alle afbeeldingen, tenzij anders aangegeven, UBL.

rechterpagina
J.T. Bik, Landschap in de Preanger regentschappen, 1819. Rijksmuseum Amsterdam.

A.J. Bik, Zicht op de botanische tuin en een deel van het paleis van de gouverneur-generaal te Buitenzorg, 1842.

Reinwardt zag het levenslicht in het Pruisische Lüttringhausen. In 1786 vestigde hij zich als apothekersleerling in Amsterdam. Hij verdiepte zich in de scheikunde, natuurlijke historie en botanie en volgde colleges aan het Athenaeum Illustre. In 1800 werd hem een professoraat in Harderwijk aangeboden. Na zeven jaar hoogleraar te zijn geweest, droeg koning Lodewijk Napoleon Reinwardt op om een 'Jardin du Roi' te ontwerpen, naar het voorbeeld van de Jardin des Plantes in Parijs, inclusief een diergaarde en natuurhistorisch museum. In 1810, vlak voor de inlijving van Nederland door Napoleon, werd Reinwardt benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de scheikunde en 'artsenijbereidkunst' (farmacie) en gewoon hoogleraar in de natuurlijke historie aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre.

De ondergang van Napoleon en de terugkeer van Oranje in 1813 had ook voor Reinwardt grote gevolgen. In 1815 wees koning Willem I hem aan als verantwoordelijke voor de organisatie van het onderwijs, de 'geneeskundigen dienst', landbouw, nijverheid en het wetenschappelijk onderzoek in Nederlands-Indië. Reinwardt moest naar Indië vertrekken om de kolonie – na het Engels Tussenbestuur (1811-1816) – in kaart te brengen. Anton Reinhard Falck, secretaris van de koning, probeerde Reinwardt te enthousiasmeren door hem voor te spiegelen dat Indië een terra incognita was: 'Java alleen zal in alle de rijken der natuur tot de belangrijkste waarnemingen en ontdekkingen aanleiding geven.' Ook de 'zedes en denkwijze' van de bevolking verdienden nader onderzoek. Daarvoor zochten ze een man als Reinwardt, iemand 'die aan groote scherpzinnigheid veel omvattende kundigheden paart en eene veeljarige beoefening der voornaamste wetenschappen, wiens ijver niet door gewone zwarigheden verdoofd en afgeschrikt worde', en die doordrongen was van de noodzaak om kennis uit te breiden.

Dit was een aanbod waar Reinwardt geen 'nee' tegen kon zeggen. Tal van vrienden en collega's schreven voordat hij vertrok in zijn album amicorum, dat thans bewaard wordt in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden. De Amsterdamse hoogleraar Johannes Pieter van Capelle wenste Reinwardt geluk 'op de onstuimige wateren van den oceaan, of in de onbeschaafde streken van een ander werelddeel'. En professor Adam Simons uit Utrecht dichtte: 'Reis, edel vriend! met God; zie spoedig Java's strand, / Keer, meêr dan Humboldt, weêr, – verhoogd, in Nederland!'³ De vergelijking met Alexander van Humboldt geeft aan hoeveel men van Reinwardt verwachtte. Dat werd ook uitgedrukt in het riant salaris dat hij ontving. Samen met de tekenaar A.J. Bik (diens broer J.Th. Bik volgde later) en de Harderwijkse hortulanus Willem Kent en voorzien van zijn onderzoeksinstrumenten begaf Reinwardt zich in oktober 1815 met de *Admiraal Evertsen* op weg. Half april 1816 arriveerde hij via Kaap de Goede Hoop in Indië. Bij Anyer, op West-Java, wensten de reizigers elkaar opgelucht geluk met de behouden aankomst in 'de Oost'. Vandaaruit voeren ze door naar Batavia. Toen het schip op de rede aankwam, werd het welkom geheten met kanongebulder.⁴

In Indië begon Reinwardt zijn onderzoek naar de natuurlijke gesteldheid van het land. In 1817 maakte hij een zes maanden lange reis over Java, onder meer door de Preanger, waarbij hij de berg Salak beklom. Hij verdiepte zich in bloemen en planten, bestudeerde gesteenten en

vulkanen en verzamelde vogels, vissen, insecten en andere dieren. In 1818 volgde een tocht naar de Guntur in de Preanger, om de werking van de vulkaan te kunnen zien, en in 1819 maakte hij wederom een grote tocht over Java. In 1821 ondernam hij ten slotte nog een laatste reis naar Timor, de Molukken en Celebes (Sulawesi).

Reinwardt was een van de eersten die Java en enkele buitengebieden na het Engels tussenbestuur verkende. Hoewel hij tijdens zijn expedities op Java uitvoerig aantekeningen maakte, heeft hij zijn reisnotities, ondanks herhaaldelijke verzoeken, nooit uitgegeven. Evenmin publiceerde hij, door gebrek aan tijd en financiering, het door hem gewenste standaardwerk over de Javaanse botanie. Die eer ging naar zijn collega Carl Ludwig Blume (1796-1862). Wel verschenen van Reinwardt diverse verhandelingen over uiteenlopende natuurhistorische onderwerpen. In de Universiteitsbibliotheek Leiden berust Reinwardts archief, onder meer bestaande uit brieven, (reis)aantekeningen en diploma's.

Een Plantentuin en andere successen

Een van Reinwardts grootste verdiensten was dat hij kort na aankomst, in 1817, in Buitenzorg (Bogor) een wetenschappelijke Plantentuin stichtte. Die vormde vanaf dat moment het centrum van het botanische onderzoek in de kolonie. Hij had deze locatie uitgekozen, omdat Buitenzorg hoger gelegen en daardoor koeler was dan Batavia, en omdat er meer regen viel. In 1819 bracht Reinwardt verslag uit over het project. Een 'te voren woest en onaanzienlijk stuk gronds' was veranderd in een tuin, 'alwaar, door eene gelukkige samenwerking van natuur en kunst, afwisseling van beplanting, grasperken, waterpartijen, en ruime wandelwegen, eene zoo groote verscheidenheid, als bevallige overeenstemming van alle bijzondere deelen aanbiedt, en aan den goeden smaak niet minder dan aan den weetlust voldoening geeft'. De tuin was zo mooi dat hij met de fraaiste lustplaatsen van Europa kon wedijveren. Reinwardt was verantwoordelijk voor het beheer ervan, maar was er vanwege zijn reizen relatief weinig te vinden. De verzorging liet hij aan een hortulanus over. De Plantentuin had ook een politieke functie: het ambitieuze project onderstreepte de koloniale overmacht van de Nederlanders. Uit de hele archipel werden er gewassen naartoe gestuurd om onderzoek te doen naar mogelijkheden om ze te exploiteren.

Zoals gezegd was tijdens het Engelse tussenbestuur het onderzoek naar de Javaanse natuur tot bloei gekomen, mede dankzij luitenant-gouverneur Raffles, die in 1817 zijn beroemd geworden *History of Java* publiceerde. Daardoor ontstond er een groeiende belangstelling voor inheemse natuurhistorische curiositeiten, waaronder bloemen, planten en dieren. Tijdens zijn reizen over Java en in de buitengewesten legde Reinwardt uitgebreide verzamelingen aan, die hij naar Nederland liet verschepen met de bedoeling om ze daar in musea onder te brengen. Helaas gingen tot drie keer toe grote zendingen verloren als gevolg van schipbreuk. Reinwardt verzond schelpen en mineralen, opgezette vogels en andere dieren, skeletten en schedels, huiden, dieren op sterk water, geprepareerde vissen, vlinders en insecten. Een van de topstukken die hij probeerde te versturen, was het skelet van een reusachtige krokodil, een 'gedrocht', die in zijn bijzijn gevangen en ontleed was. Bij de derde schipbreuk gingen ook cul-

turele kostbaarheden van de Borobudur verloren en vondsten gedaan op het eiland Borneo.

Gelukkig waren er ook successen. Zo werd in 1824 de collectie van het Trippenhuys in Amsterdam verrijkt was met 'een groote volwassen crocodil, uitnemend wel opgezet', toegezonden door Reinwardt. Dat was naar verluidt de eerste krokodil die uit Indië naar Europa werd overgebracht. Alsof zijn onderzoek, het aanleggen van natuurhistorische verzamelingen en het beheer van de 's Lands Plantentuin nog niet genoeg waren, was Reinwardt ook belast met de inspectie van het onderwijs in de kolonie. In Semarang richtte hij een militaire school op. Verder onderzocht hij de mogelijkheden om het onderwijs voor de inheemse bevolking te bevorderen en stimuleerde hij de bestudering van inheemse talen. Ten slotte was hij verantwoordelijk voor het ontwikkelen van een koepokvaccinatieprogramma.

Per paard en draagstoel

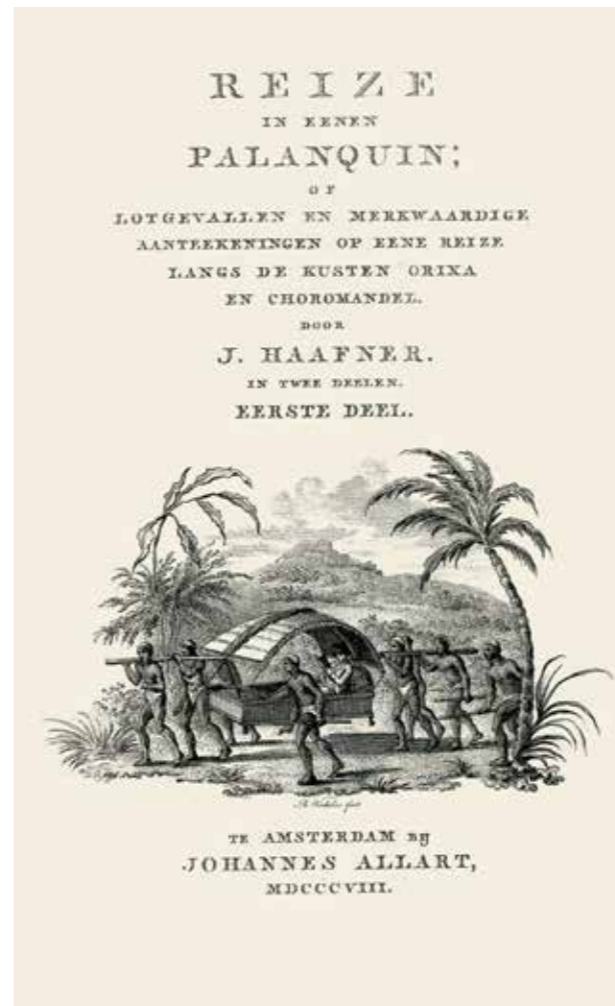
Vier jaar na zijn dood werd Reinwardts *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel in het jaar 1821* (1858) uitgegeven. Dankzij het werk krijgen we een goede indruk van de omstandigheden waaronder hij reisde. In 1821 besloot hij met toestemming van gouverneur-generaal Van der Capellen een 'reisje' te maken naar de 'Moluksche en nabij gelegen eilanden'. Op 27 februari van dat jaar werd het anker gelicht van de Engelse brik *Experiment*. Professor Reinwardt werd vergezeld door zijn twee tekenaren, de gebroeders Bik. Verder reisden zijn hortulanus Kent mee en enkele inheemse bedienden.

Reinwardts reis begon in Batavia. Vandaar voer hij langs de kust van Java naar het eiland Sumbawa, waar hij Bima bezocht, van waaruit hij doorreisde naar Kupang op Oost-Timor. Vervolgens ging hij naar het eilandje Kisar. Daarna inspecteerde hij de Banda-eilanden, gevolgd door Ambon, Gorontalo en Menado (de laatste twee op Celebes, nu Sulawesi). Hierna keerde hij, met een tussenstop in Banyuwangi, terug naar Batavia. Tijdens deze reis kwam hij meermalen terecht in afgelegen gebieden waar het koloniale gezag nog nauwelijks gevestigd was. Omdat Reinwardt per zeilschip reisde en er regelmatig te weinig of zelfs helemaal geen wind was, duurde het soms langer dan gepland voordat Reinwardt zijn bestemming bereikte. Mooi, helder weer en zware regenbuien wisselden elkaar onderweg af. Soms schitterden 's nachts de sterren aan de hemel en weerkaatste het heldere maanlicht op het water, dan weer was de zee onstuimig en sloegen er hoge golven in de boot, met het risico op schipbreuk.

Op de eilanden kwam Reinwardt vaak in woeste, nog nauwelijks in kaart gebrachte gebieden terecht. Hij kende de werken van Rumphius, Valentijn en Raffles, maar stelde onderweg meermalen vast dat hun beschrijvingen niet nauwkeurig genoeg waren. Daardoor had zijn reis veel weg van een ontdekkingstocht. Dat had ook gevolgen voor de vervoermiddelen die hij over land gebruikte. Slechts een enkele keer was dat een rijtuig, voornamelijk op Java. Aan het einde van zijn reis bezocht hij Banyuwangi en reed hij over de Grote Postweg met 'postpaarden', die hij van tevoren had besteld.

De onherbergzame buitengebieden konden niet per rijtuig bereisd worden. Vaak reed Reinwardt dan op een paard. Naar aanleiding van zijn verblijf op Timor schreef

Afbeelding van een draagstoel of 'palankijn' op de titelprent van Jacob Haafner, *Reize in eenen palanquin* (1808).

A. J. Bik, 'Matara op de zuidkust van Onbaai', prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

hij dat de wegen 'zeer ongemakkelijk', maar de paarden 'uitmunten geschikt' waren. Maar het reizen per paard bracht ook hindernissen met zich mee: 'De dieren moesten door de diepe modderpoelen, somtijds tegen een' hoogen, steilen wand op, met groot gevaar van hunne leden te breken, worden voortgetrokken'. Bij het beklimmen van een vulkaan op Celebes zakten de dieren zo diep weg in de 'witachtigen modder', waarmee de berg bedekt was, dat de reizigers moesten afstappen om hun weg te voet te vervolgen.

Reinwardts favoriete vervoermiddel was de draagstoel. Net als andere Europeanen was Reinwardt te spreken over de 'zeer gemakkelijke' stoelen waarmee de Europese reizigers vervoerd werden: 'Deze wijze van reizen is boven elke andere gemakkelijk; de dragers gaan zeer snel en ik verwonderde mij niet weinig, dat zij ons met het grootste gemak over het steile gebergte droegen, somtijds zelfs in een snellen loop.' Ze moedigden elkaar aan en wedijverden wie het snelste was. Reinwardt sprak van 'kloeke dragers', die zonder morren hun last vervoerden. Sterker nog, ze leken er schik in te hebben: ze droegen de stoelen 'behendig en met veel opgeruimdheid, onder bestendig gejuich en het zingen van volksliederen.' Ook elders merkte Reinwardt op dat de dragers hun werk 'met kracht en geestdrift' verrichtten. Dit was voor hem het bewijs dat het de 'inlander' niet aan kracht tot werken ontbrak.

Reinwardts tekenaar J.Th. Bik ging in zijn eigen aantekeningen over deze reis eveneens in op dit vervoermiddel, en ook hem viel het op dat de dragers geestdriftig hun taak verrichtten: 'Ze loopen in dolle drift met u voort.' Ook Bik noemde hun zingen in zijn verslag. Volgens hem waren het 'aardige Alfoersche liedjes' waarin werd gezinspeeld op het gebruik van jenever of 'zopi arek' van de VOC:

Zopi ha, hi, ja, jo, zopi hi, ja, jo.
Zopi kompania, ha, hi, ja, jo.
Zopi, hi, ja, jo.
Tondo y tondo, tondo y tondo.
Ari petto zopi, hi, ja, jo.

Voor hun diensten ontvingen de dragers geen beloning of vergoeding: 'Zulks is eene dienst, welke zij, volgens de oude kontrakten met het Gouvernement aangegaan, gehouden zijn voor niet te verrigten.' Maar dat was niet erg, vond Reinwardt, omdat de dragers elkaar vrij regelmatig konden afwisselen.

Nadruk op natuurlijke bronnen

Reinwardts reizen waren sterk beïnvloed door de Verlichtingsdrang om de aarde te exploreren. Wie zijn aantekeningen leest, zal merken dat ze ogenschijnlijk een objectieve uitstraling hebben. Zijn waarnemingen en bevindingen worden steevast gestaafd met concrete cijfers. Van vrijwel elk dorp dat hij bezocht, vermeldt hij het geboorte- en sterftecijfer van de bevolking. Soms is hij tot in het absurde toe gedetailleerd. Zo voegt hij bij zijn beschrijving van Menado (op Celebes), waar de Nederlanders bezig waren de koffiecultuur te introduceren, gegevens toe over het aantal koffiebomen. In 1821 waren er in het gebied Minahasa 157.459 bonen geteeld, tegenover 6580 zes jaar eerder.

Hoewel wetenschappelijke reisliteratuur zoals die van Reinwardt in de negentiende eeuw beschouwd werd als een serieuze bijdrage aan het academische debat, is die vanwege de verulde imperiale ambities tegelijkertijd sterk ideologisch geladen. Er was, in de woorden van Mary Louise Pratt, altijd sprake van een ‘mutual agreement between natural history and European economic and political expansionism’. Toch doet de wetenschappelijke reiziger vaak alsof hij niets te maken heeft met veroveringszucht en slechts gedreven wordt door ‘zuivere’ belangstelling. Onschuldig waren dit soort reizen echter nooit: wetenschappelijke reizigers waren óók altijd ambassadeurs van het kolonialisme.⁵

Men hoeft slechts een paar bladzijden van Reinwardts verslag te lezen om vast te stellen dat dit voor hem ook geldt. Zijn reizen hadden een tweeledige functie. Enerzijds waren ze bedoeld om kennis te vermeerderen over het land en de planten-, dieren- en mensenwereld, anderzijds hadden ze een politiek-economisch motief. Niet voor niets gaf Willem I hem de opdracht om zich te verdiepen in grondsoorten, ‘delfstoffen’ op te sporen en ‘nuttige’ waarnemingen te doen omtrent het dierenrijk.

Reinwardt moest dus goed om zich heen kijken, het was zijn missie. Zijn reisverslag bevat meerdere panoramische scènes, waarin hij vanaf een hoogte over het landschap uitkijkt en het zich op die manier toe-eigent. In Reinwardts tekst gaan wetenschappelijke belangstelling en een imperiale blik dus hand in hand. Als hij onderweg steensoorten als basalt en kwarts bestudeert of vaststelt dat de kusten begroeid zijn met ‘geheele bosschen van kokos- en lontar-palmen’ of fruitbomen, als hij waterbronnen beschrijft of ingaat op welke vissoorten gewonnen zouden kunnen worden, had hij ook steeds zijn opdracht van Willem I en de toekomstige exploitatie van deze gebieden door Nederland in het achterhoofd. Dat geldt ook als hij vruchtbare gronden opmerkt die gebruikt zouden kunnen worden voor de koffiecultuur of onontgonnen gebieden inspecteert die rijp gemaakt zouden kunnen worden voor landbouw of veeteelt.

Tijdens zijn verblijf op Timor richtte Reinwardt zijn blik op bomen die gekapt konden worden om bruggen te bouwen en op het gebrek aan landbouw terwijl de grond daarvoor zeer geschikt was. Op Banda nam Reinwardt de nootmuskaatproductie in ogenschouw. Hij verdiepte zich in de nootmuskaatbomen, hun bloeitijd, de ideale luchtgesteldheid en vooral de mogelijkheden om de productie ervan op te voeren. De stam van de bomen was niet geschikt als timmerhout, stelde hij op basis van eigen waarneming vast, omdat die snel door wormen aangetast werd. Hij onderzocht of er insecten in de vruchten zaten en experimenteerde met het weken van de noten in zout en zoet water.

Op zoek naar goud

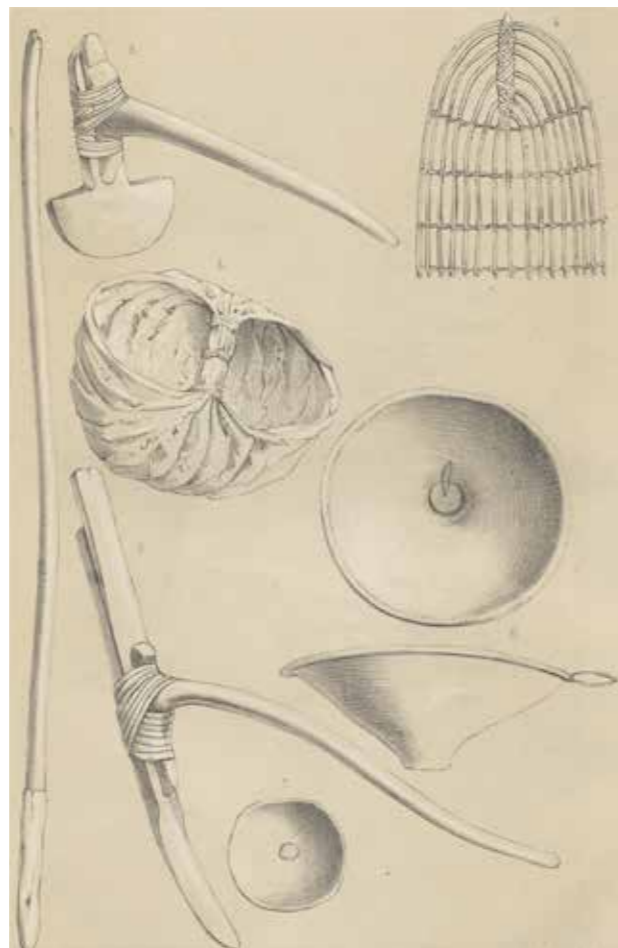
Reinwardts onderzoek naar natuurlijke bronnen komt vooral tot uiting als hij op zoek gaat naar voor Nederland belangrijke grond- en delfstoffen als ijzererts en koper. De bodemschat die Reinwardt het meest interesseerde, was – hoe kan het ook anders – goud. In de zeventiende eeuw werd er al gezocht naar het goudland El Dorado in Zuid-Amerika. In Zuid-Afrika gingen Europeanen op zoek naar het mythische, goud producerende rijk Monomotapa.⁶ De verhalen over dit soort ‘wonderlanden’

‘Goudmijn te Gorontalo’, prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

hadden in het verleden vaak de aanzet gegeven tot expedities. In de negentiende eeuw was men tot het inzicht gekomen dat zulke oorden niet bestonden, maar voor de zekerheid hield Reinwardt zijn ogen goed open.

Zo had Reinwardt gehoord dat er op Timor een rivier stroomde die goud bevatte. Die wilde hij met eigen ogen zien. Direct na aankomst ging hij op weg naar de ‘Goudrivier’, die hij na een intensieve tocht over een moeilijke

‘Werktuigen voor de goudwasscherij op Gorontalo’, prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

en ‘klipachtigen weg’ en door een dichtbegroeid bos van doornige bamboebomen bereikte. Reinwardt trof wel allerlei interessante gesteenten aan, zoals wit kwarts en rood jaspis, maar goud vond hij niet. Men vertelde hem dat het zoeken daarnaar een vrij ‘omslagtige, langdurige en dan nog naauwelijks iets opleverende arbeid’ was. Toen hij dat hoorde, hoefde het voor hem niet meer.

De belofte van grote hoeveelheden goud werd niet ingelost, maar dat betekende niet dat Reinwardt zijn zoektocht opgaf. Hij adviseerde het gouvernement dat het goed zou zijn om de rivier tot aan zijn oorsprong te beaven en het gebied te vinden waar het goud vandaan kwam. Naar verluidt had de VOC dat al een keer geprobeerd, maar was die expeditie mislukt na een aanval van ‘inlanders’. Nu Nederland bezig was zijn gezag in de Indische archipel te vestigen, was het tijd om een nieuwe kans te wagen.

Ook in de residentie Gorontalo op Celebes wilde Reinwardt de aanwezige goudmijnen inspecteren. Sterker nog, dat was een van de voornaamste doelen van zijn reis. Van een lokale *radja* kreeg hij als cadeautje een ‘staaltje goud, ter zwaarte van 23 grammen’ – een kostbaar geschenk! Dat iemand hem dat zomaar gaf, moest haast wel betekenen dat het metaal in dat gebied overvloedig aanwezig was. Reinwardt was dan ook zeer benieuwd om de mijnen te zien ‘of liever de beddingen, waar dit metaal wordt uitgegraven en uitgespoeld, want mijnen kan men die naauwelijks noemen’.

Na een lange tocht van ruim zes uur door bossen en langs een rivier, door een zeer heuvelachtig gebied, bereikte hij zijn doel. Zijn tekenaars gaf hij de opdracht om vast te leggen hoe het goud gewonnen werd en welk gereedschap de werklieden daarbij gebruikten. Het water werd via een goot in een kuil geleid, waar de zwaardere metalen zonken. Als de kuil vol was, schepte men het grovere gesteente eruit en werd de aarde in een houten bak gedaan, die onder water heen en weer gedraaid werd, zodat deze onophoudelijk werd uitgespoeld. Het lichtere gesteente werd weggeworpen; het zwaardere bleef over: ‘Het uitgewasschen goud bestaat meestal in zeer kleine, zandige korrels, waarvan slechts weinige de grootte van een rijstkorrel bereiken; doorgaans zijn zij kleiner en zelfs zeer klein.’ Desondanks kon men op één dag een ‘aanzienlijke winst’ maken. De kwaliteit van het goud was namelijk zeer goed. De imperiale oproep bleef impliciet: hoeveel geld zou er niet verdiend kunnen worden als de Nederlanders de goudwinning op een efficiënte, industriële wijze zouden organiseren?

De volgende dag werd koers gezet naar een andere goudmijn. Nu eens moesten ze zich een weg banen door dichte bossen, dan weer waren ze genoodzaakt rivieren te ‘doorwaden’. Na deze beproeving bereikte Reinwardt de volgende dag zijn doel. Hij liet een diepe put graven om naar goud te zoeken. Het was een moeilijk karwei, omdat er telkens water in stroomde: ‘De werklieden echter gingen ijverig voort, dan eens met het uitscheppen van het water, dan wederom met een weinig te graven.’ De kwaliteit van het goud op deze plaats viel hem tegen. Ook op andere plaatsen liet Reinwardt de dagen daarna graven om de kwaliteit van het goud te onderzoeken. Het was de lokale *radja*’s volgens hem niet toegestaan het gouvernement goud te leveren van minder dan negentien karaat; de rest mochten ze zelf houden of verhandelen. Reinwardt vertrouwde hen niet. Het zou

hem niet verbazen, merkte hij op, als de *radja*’s het goud verkochten aan een partij die een hogere prijs bood dan het gouvernement.

Reinwardt waarschuwde er dus voor dat de *radja*’s niet op hun woord geloofd moesten worden en dat de Nederlanders mogelijk inkomsten misliepen. Hij merkte ook op dat de goudwinning in een van de mijnen tot zijn verbijstering stil lag. Vanwege ‘den droogen moeson’ was er onvoldoende water om het goud te kunnen uitwassen. Weer voegde hij een imperialistisch advies toe voor de Nederlandse regering. Onmiddellijke kolonisatie en exploitatie waren cruciaal: ‘Zoo veel is zeker, dat wanneer het werk met ijver en meer beleid, en door een grooter aantal menschen werd gedreven, er in deze oorden eene aanzienlijke hoeveelheid goud zou kunnen verzameld worden.’ De winning gebeurde nu op te kleine schaal, de werktuigen waren niet goed en er moesten waterleidingen komen om ook in het droge seizoen te kunnen doorwerken. Reinwardt onderzoekingen waren dus sterk economisch gemotiveerd.

Gevaarlijke vulkanen

In zijn reisverslag draagt Reinwardt uit dat hij enkel voor de wetenschap leefde. Om ontdekkingen te doen stelde hij zijn eigen leven in de waagschaal. Hij beklom hoge bergen, kroop in nauwe grotten, verdwaalde en kwam vast te zitten in moerassen. In zijn tekst beklemtoont hij vaak dat het niet veilig was in sommige gebieden rond te reizen. Er woonden kannibalen en zeerovers. Bang was hij evenwel nooit: hij had alles over voor het vermeerderen van kennis en liet zich leiden door zijn onderzoekszucht.

Het duidelijkst komt die neiging om gevaarlijke dingen te doen tot uiting in Reinwardts fascinatie voor vuurspuwende bergen. Tijdens zijn verblijf in Indië beklom hij meerdere vulkanen. Een daarvan was het Gunung Api te Banda. Nog geen jaar tevoren was de vulkaan uitgebarsten. Met zijn reisgenoten begaf Reinwardt zich in het holst van de nacht, omstreeks half vier, op weg ernaar toe. Het weer was slecht en omdat de maan ‘meest bedekt’ was, konden ze geen hand voor ogen zien en moesten ze wachten tot het zicht beter werd. Zijn reisgenoten oordeelden dat het te gevaarlijk was om verder te gaan, maar Reinwardt wilde de tocht kostte wat kost voortzetten. Rond half negen bereikte hij de top. Dat

J.T. Bik, *De Gunung Api en het fort Belgica, gezien vanuit zeestraat het Zonnegat, 1821*. Rijksmuseum, Amsterdam.

was niet ongevaarlijk: 'Dikke, heete, overal van tusschen de steenen oprijzende zwavel- en waterdampen' maakten het hem onmogelijk verder te gaan. Bovendien bleef het weer slecht. Een felle wind en zware regen maakten het verblijf op de top zeer onaangenaam. Toch lukte het hem om nauwkeurige metingen met zijn barometer te verrichten en vulkanische gesteenten te bestuderen.

Op Celebes deed Reinwardt iets wat mogelijk nog riskanter was: hij beklom er de vuurberg die hij aanvankelijk als Roemengan en later als Mahaboe aanduidde. Daar stond hij op de rand van een grote en zeer diepe krater; het duurde een half uur om er helemaal omheen te

'De krater van den vuurberg van Ternate', prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

'Krater van den vuurberg Mahabo [...] op Celebes', prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

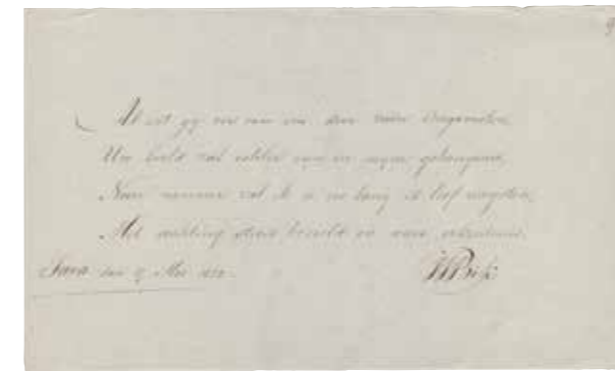
lopen. Af en toe stegen er uit de diepte zwaveldampen op. De randen van de krater waren zeer steil, 'zoodat men niet ligt er toe besluiten zal om in den krater af te dalen'. Toch was dit precies wat Reinwardt wilde: 'Hoevel het nederdalen in die diepte gevaarlijk was, kon ik toch niet nalaten het te ondernemen'. Het eerste stuk van de afdeling deden ze te voet, tot aan een rotsplateau. Van daaruit liet men Reinwardt naar beneden zakken. Hoewel hij het er heelhuids vanaf bracht, was de afdaling naar eigen zeggen 'zeer bezwaarlijk en gevaarlijk'.

Zijn reisgenoten probeerden hem op allerlei manieren van de afdaling af te houden, maar Reinwardt liet zich niet tegenhouden. J.Th. Bik versterkte in zijn aantekeningen de mythe van de man zonder angst:

Niettegenstaande dat wij aan professor Reinwardt afrieden om niet te veel aan zijn lust tot onderzoek toe te geven en zijn nuttig leven daardoor in gevaar te brengen, liet ZEd. zich toch aan eene rotting naar beneden in den krater zakken, tot verwondering van de Alfoeren, die ons vergezelden. Het was een verschrikkelijk gezicht om den onbeschroomden man, staande in eene lus van de rotting, van den eenen steen op den anderen te zien afdalen en soms daar, waar de wand van den krater naar binnen liep, tusschen hemel en aarde te zien hangen. Wij waren daarom ook dankbaar, toen wij onzen beminden chef en tweeden vader gelukkig beneden zagen. Geen Alfoer, alleen zijn Portugesche bediende volgde den heer Reinwardt in dezen afgrond.

Het gevaar loonde de moeite: op de bodem van de krater kon Reinwardt zich verdiepen in zwart lava, mineralen en andere gesteenten en in het water dat zich onderin de krater verzameld had en dat een 'sterk zuren, aluinachtigen smaak' had – een aanwijzing voor het feit dat hij op reis niet alleen keek. Met enkele stukken gekristalliseerde zwavel voor zijn verzameling werd Reinwardt weer opgetakeld. 'Zijne handen waren door tegen de uitstekende steenen te slingeren, geheel bebloed', merkte Bik op.

Afscheid

In 1822 kwam er een einde aan Reinwardts verblijf in Nederlands-Indië. Op 19 juni vertrok hij aan boord van de *Elizabeth* naar het vaderland.⁷ De beide broeders Bik bleven in Indië achter. Ze vergezelden Reinwardt tot aan het schip en zwaaiden hem, ontroerd, uit: 'Wij staarden nog lang op het stipje, dat zoo veel kunde, zoo veel braafs en goeds met zich nam! En weemoedig was het denkbeeld, dat wij den braven man, onzen tweeden vader, welligt nimmer zouden terug zien!' In Reinwardts album amicorum had J.Th. Bik vlak voor zijn vertrek nog enkele ontroerende woorden gekrabbeld:

Al zijt gij ver van ons, door zeeën ongemeten,
Uw beeld zal echter zijn in mijne geheugenis,
Nee! nimmer zal ik u zoo lang ik leef vergeten,
Met achtung steeds bezielde en ware erkentenis.⁸

Aan Reinwardts tropische 'avontuur' was een einde gekomen. In Leiden werd Reinwardt benoemd tot hoogleraar in de scheikunde, kruidkunde en natuurlijke historie en tot directeur van de hortus botanicus. In 1851 – hij was toen al een aantal jaren met emeritaat – werd in Leiden Reinwardts vijftigjarige professoraat gevierd. Bij die gelegenheid werd hem namens zijn collega's een fraaie erepenning aangeboden vanwege zijn 'grooten ijver en nimmer verflaauwde geestdrift' voor het natuuronderzoek.⁹

Reinwardt overleed op 6 maart 1854, in de leeftijd van tachtig jaar oud. In de *Java-bode* werd zijn dood uitvoerig gememoreerd.¹⁰ Zijn laatste rustplaats vond hij op de Leidse begraafplaats Groenesteeg, onder een grijze, inmiddels verweerde steen. Meer dan elfduizend kilometer verderop, in het Indonesische Bogor, voor de vijver van wat eens het paleis van de gouverneur-generaal was, staat sinds een aantal jaren ook een monument voor Reinwardt, als de stichter van 's Lands Plantentuin' (thans Kebun Raya

geheten). Dat is een fraaie *lieu de mémoire*. Het is alleen jammer dat de maker per abuis het verkeerde portret erop heeft geplaatst: dat van de zoöloog Coenraad Jacob Temminck (1778-1858), de oprichter en directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden van 1820 tot 1858.

linksboven
Afscheidvers van J.Th. Bik in Reinwardts album amicorum, 1822.

Voor- en achterzijde van een bronzen afscheidvers van J.Th. Bik in Reinwardts album amicorum, 1822.

Monument voor Reinwardt in de botanische tuin van Bogor. Foto: Rick Honings, 2015.

Bibliografie

Over leven en werk van Reinwardt zie de lezenswaardige dissertatie van Andreas Weber, *Hybrid ambitions. Science, governance, and empire in the career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854)*. Leiden 2012. Over Reinwardts reis naar Timor, de Molukken en Celebes zie C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821*. Ed. W.H. de Vriese. Amsterdam 1858. Zie ook J. Th. Bik, 'Aantekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor, de Moluksche eilanden, Menado Oost-Java, gedaan in 1821 en 1822 met den hoogleeraar C.G.C. Reinwardt', in: *Tijdschrift voor Indische taal-, land-, en volkenkunde* 14 (1864), p. 125-183. Over het Reinwardt-archief in de Universitaire Bibliotheken Leiden zie Marie-Odette Scalliet en Arend Pietersma, *Beschrijving van het archief en de collectie Caspar George Carl Reinwardt*. Leiden 2013.

Noten

- Ik dank Olf Praamstra, Gerard Termorshuisen en Coen van 't Veer voor hun nuttige adviezen.
- Cd. Busken Huet, *Novellen*. Batavia 1875, p. 112.
- Album amicorum Reinwardt. Hs. Collectie UBL, BPL 614, p. 44 en 49.
- Verslag van de Reis naar Indië van Reinwardt*. Hs. ('niet autograaf'). Collectie UBL, BPL 2425, p. 41, 72 en 118.
- Mary Louise Pratt, *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*. Tweede druk. Londen 2008, p. 23, 26 en 37.
- Pratt 2008, p. 40. Zie ook Siegfried Huigen, *De weg naar Monomotapa*. Amsterdam 1996.
- Bataviasche Courant*, 22 juni 1822.
- Album amicorum Reinwardt. Hs. Collectie UBL, BPL 614, p. 9.
- Leydse Courant*, 13 juni 1851.
- Java-bode*, 10 mei 1854.

De kaart van Reinwardts zeereis naar Indië

Martijn Storms

Kaarten worden al eeuwenlang geraadpleegd om reizen op uit te stippelen. Niet alleen ter voorbereiding, ook tijdens de reis worden ze gebruikt om plaats en route te bepalen. Zelfs achteraf tekenen reizigers ter documentatie of als souvenir de route van hun reis er in. In de cartografische collectie van de Universitaire Bibliotheken Leiden bevindt zich een flink aantal kaarten waarop reisroutes vastgelegd zijn. Zo is op verschillende handgetekende en gedrukte zeekaarten het bestek van een scheepsreis ingetekend. In enkele gevallen kan vastgesteld worden welke reis aangeduid is en wie de reiziger was. Een voorbeeld hiervan is een kaart van de beroemde botanicus Casper Georg Carl Reinwardt (1773-1854).

Op de betreffende kaart tekende Reinwardt de route in van de reis die hij maakte met het oorlogsschip *Z.M. Admiraal Evertsen* naar Oost-Indië. Na het einde van een periode van twee decennia Franse over-

heersing en uiteindelijk de internationale erkenning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815, wilde Nederland snel het gezag in de koloniale gebieden herstellen. Java was in 1810 door de Britten in

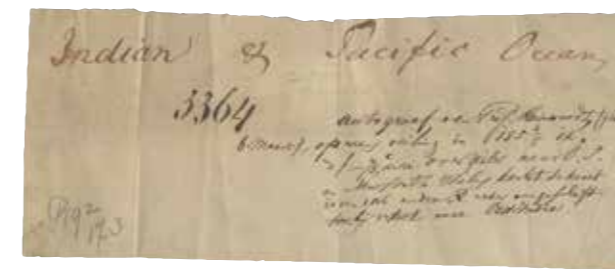
bezit genomen. Op 19 augustus 1816 werd het eiland weer officieel overgedragen aan Nederland. Reinwardt was enkele maanden eerder al op Java aangekomen. Als lid van de koninklijke commissie voor de koloniën arriveerde hij op 16 april in Batavia, bijna een half jaar nadat het schip op 29 oktober 1815 het anker had gelicht en vertrokken was vanaf de rede van Texel.

De grote zeekaart (96 x 192 cm) is samen met enkele andere kaarten op 17 maart 1855 door de Leidse kaartenverzamelaar Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872) gekocht op de veiling van de nalatenschap van Reinwardt, die een jaar eerder was overleden. Op een aangehecht briefje op de achterzijde van de kaart noteerde Bodel Nijenhuis:

Autograaf van Prof. Reinwardt († 1854, 6 maart), op wiens veiling in 1855 ik à f -.75 c. [sic], deze overzeiler naar O.I. en New South Wales kocht. De kaart is van 1816 en door R. zeker aangeschaft toen hij vertrok naar Oost-Indië.

De in Londen uitgegeven kaart van de Britse hydrograaf John William Norie (1772-1843) heeft als opdracht/titel: *To the honourable the Court of Directors of the United Company of Merchants, trading to the East Indies this chart of the Indian and Pacific Oceans is most respectfully dedicated.*

J.W. Norie, *To the honourable the Court of Directors of the United Company of Merchants, trading to the East Indies this chart of the Indian and Pacific Oceans is most respectfully dedicated.* Londen 1816. Alle afbeeldingen bij dit artikel UBL.

Reinier Vinkeles, naar Mattheus Ignatius van Bree, C.G.C. Reinwardt. Amsterdam, ca. 1800-1816.

Notitie van Bodel Nijenhuis op een briefje aan de achterzijde van de kaart.

Detail van de kaart van Java en omgeving. Met potlood is de positie van de *Z.M. Admiraal Evertsen* op 15 april 1816 aangegeven.

De kaart draagt echter 1816 als publicatiejaar. Als de kaart inderdaad in 1816 verschenen is, kan uitgesloten worden dat Reinwardt deze kaart in 1815 mee aan boord nam. Hij moet het bestek na aankomst in Batavia, of wellicht pas toen hij weer in Nederland was, hebben aangebracht. Wellicht heeft hij de gegevens overgenomen van een oudere kaart die hij wel mee aan boord had.

De kaart omvat de gehele Indische Oceaan. Aan de oostzijde is nog een behoorlijk deel van de Grote Oceaan afgebeeld. Zo omvat de kaart het hele gebied van Kaap de Goede Hoop tot aan Nieuw Zeeland. Het eerste deel van zijn reis kon Reinwardt dan ook niet intekenen op deze kaart. De eerste datum die Reinwardt in potlood eraan toevoegde is 23 februari 1816. De *Admiraal Evertsen* bevond zich toen ten zuiden van Afrika. Vaak is de positie van het schip met een rondje met een stip erin aangeduid. Daarbij is dan de datum geschreven. Op de kaart vinden we verder de posities op 28 februari, 6 maart, 13 maart, 20 maart, 27 maart, 3 april en 10 april. Eén keer per week (op de woensdagen) werd de positie dus bepaald en op de kaart aangegeven. De laatste datum die we op de kaart tegenkomen is 15 april 1816, de dag voordat de haven van Batavia bereikt werd. Het schip bevond zich toen net ten zuiden

van de Straat Sunda. Bij een tweede met potlood ingetekende scheepsroute op de kaart ontbreken data. Mogelijk geeft dit de route weer van een van de andere schepen die gelijktijdig uit Texel vertrok.

In 1872 overleed Bodel Nijenhuis. In datzelfde jaar aanvaardde de Leidse universiteitsbibliotheek zijn enorme cartografische legaat waar ook deze kaart deel van uitmaakte. Reinwardts overzeiler is dus al bijna 150 jaar in het bezit van de Universitaire Bibliotheken Leiden.

Bronnen

Catalogue des livres relatifs aux sciences naturelles, géologie, botanique, zoologie, médecine et ouvrages divers, qui composent la bibliothèque de Mr. C.G.C. Reinwardt. Leiden: C.C. van der Hoek & E.J. Brill, 1855.
W.H. de Vriese, *Reinwardt's reis in den Indischen Archipel in het jaar 1821.* Amsterdam: Frederik Muller, 1858.
Andreas Weber, *Hybrid ambitions. Science, governance, and empire in the career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854).* Proefschrift Leiden, 2012.